

„Három világ”

Perlman, Robert: Bridging Three Worlds. Hungarian-Jewish Americans. Amherst, The University of Massachusetts Press, 1991.

„Fülemben cseng a helységnevek hangzása, nagyszüleim halk, édesen ömlő magyarságával ejtve: Sharoshpatak - Mishcolts - Oueyhey. Csak sok évvel ezután olvastam e városok nevét a térképen mint Sárospatak, Miskolc és Újhely, - ez utóbbinak teljes neve Sátoraljaújhely. Négy nagyszülőm egyike sem mesélt sokat ifjúságáról, melyet ez idegenül csengő helyeken töltöttek, illetve megérkezésükről Amerikába 1880 körül. Az ő hallgatásuk és az én tudatlanságom vonzott engem először saját családom történetének kutatásához, majd ezután, - bár nem vagyok hivatásos történész - azoknak a magyar zsidóknak a történetéhez, akik ebbe az országba jöttek.”

Vaskos könyvben foglalja össze kutatásának eredményeit Robert Perlman, amely akár hivatásos történész munkája is lehetne. Szakirodalmi ismeretekkel, forrásokkal, dokumentumokkal alátámasztva rekonstruálja a hosszúra nyúlt 19. században magyar zsidók kivándorlását és életformájuk identitásuk alakulását az Egyesült Államokban.

A téma megírásának fontosságát két indokkal magyarázza. Az egyik, hogy a magyar zsidók egyedülálló pozíciót foglaltak el Európában. A magyar ellittel kötött megegyezés olyan jogokat és lehetőségeket biztosított számukra, amelyeket zsidók más országban nem élveztek. Ezen az úton viszont olyan társadalmi és kulturális jellegzetességek rakódtak rájuk, amelyek megkülönböztették őket mind a nyugati, mind a kelet-európai zsidóktól. Rendkívül gyorsan léptek be Magyarország legmagasabb gazdasági és intellektuális szféráiba, aminthogy gyorsütemű volt kulturális asszimilációjuk is.

Másik indoknak Perlman azt említi, hogy a kivándorló magyar zsidók, elvesztek a kelet-európai zsidók vagy az amerikai magyarok történetében. És valóban, a magyarországi népek Amerikába vándorlásának, új környezetükben kialakított közösségeiknek, intézményeiknek a krónikáiban a magyar zsidók mint magyarok szerepelnek. Nem tartalmazznak róluk információkat a hivatalos magyar kivándorlási statisztikák sem, mivel nem soroltattak a nemzeti kisebbségek, vagy etnikumok csoportjába, ellentétben az orosz vagy lengyel és a román zsidókkal. (Vándorlásaikról adatok az US bevándorlási statisztikákból szerezhetők 1899-től 1947-ig a „Race and people” kategóriából.)

Perlman vizsgálódásait három síkon végzi és könyvét is három részre tagolja: az első részben „Magyarországon” cím alatt az ország történetének vázlatát után négy fejezetben a magyar zsidók státusának, életének alakulását mutatja be. A középső részben a „Vándorlás és település”-ben a kivándorlás és bevándorlás kérdéseit elemzi: Mikor, mennyien, kik mentek el, hova települtek az új világban és hogyan éltek? Magyar zsidók kedvező körülményei ellenére miért vándoroltak ki tömegesen? Fő érvelése, ami a könyv egészén végighúzódik az, hogy lényegében két magyar zsidóság volt: a modernizált nyugatias kozmopolita középrétegek és a szegény ortodox falusi és kisvárosi zsidóság, zömükben észak-kelet Magyarország kis városaiban, falvaiban.

A harmadik részben „Három világ” cím alatt írja le a magyar zsidók beilleszkedésének, amerikanizálódásának folyamatát, a magukkal vitt kulturális balyu jellegzetességeit és ezek hatásait.

A magyar zsidók társadalmi és kulturális jellegzetességeinek bemutatásához áttekinti: a Magyarországra irányuló zsidó bevándorlás három hullámát, az emancipáció szakaszait. A nemzetközi szakirodalom azon értékeléséből indul ki, hogy a soknemzetiségű Magyarországon lényegében „a nemzetiségi kérdés” a „magyar többség”-re törekvés volt az a probléma, ami elősegítette az uralkodó magyarok és a zsidók egyezségét. A magyar társadalomhoz alkalmazkodásukkal a magyar zsidók felfelé irányuló társadalmi mobilitása a 19. század második felétől fenomenális és olyan pozíciókat értek el, ami sokkal erősebb volt, mint a németeké és sok területen erősebb volt a magyarokénál is. E szituáció rendkívüli jelenségeként hivatkozik nemesi címek adományozására a kapitalista elit számára, amelynek legnagyobb része zsidó volt.

A „Vándorlás és település” második részében Perlman a 18. századtól 1914-ig követi nyomon a magyar zsidók bevándorlását az USA-ba. Elvértve feltűntek már a 18. századtól (1712-ben egyikük a New-York-i zsinagóga tagja), az első jelentősebb csoportot az „1848”-as Kossuth emigránsok alkotják. 11 személyt tudott kifejezetten politikai menekültként azonosítani. Ők fektették le alapjait a New-York-i „Kis Magyarország”-nak, a clevelandi magyar társadalmi szervezkedésnek. Fontos jellemzőjük, alkalmazkodásuk gyorsasága Amerikához és gyors emelkedésük a gazdasági és társadalmi létrán. Ennek megvilágításához Perlman három család - a Black, a Heilprin és a Loveman családok - történetét vázolja fel.

A három család között még Magyarországon létrejött baráti kapcsolat az új világban házassági, pénzügyi és üzleti partnerséggel fűződött szorosabbra, szélesítve ezzel sikereik lehetőségeit is. A Clevelandbe telepedett két Black testvér, (Morris és David) gazdasági és társadalmi státuszt a ruhaiparban szerzett. Morris Black fiai már Cleveland gazdasági és politikai kiválóságai közé emelkedtek. Józsefet főkonzulnak nevezték ki Budapestre az 1880-as években. Louis, az unoka, a Harvardon végez és fiatalon Cleveland város tanácsának tagja a század első éveiben.

Kereskedők, kézművesek, vállalkozó üzletemberek, művészek és újságírók, csaknem teljes egészében a középosztályhoz tartozók azok is, akik az 1860-as és 70-es évtizedben hajóznak a tengerentúlra. Nem alkottak népes csoportot és a jobb lehetőségek állandó kutatásában New-Yorktól New-Orleansig szétszóródnak. New-York-ban az 1870-es évtizedben a szörmeüzletet és a pálinkafőzést csaknem kizárólag magyar zsidók birtokolták. E városban az első magyar zsinagóga 1872-ben nyitotta meg ajtaját és hamarosan 300 tagja lett. Még az 1880 előtti évekből több rabbi érkezéséről is olvashatunk és aktív közreműködésükről az amerikai judaizmus kidolgozásában.

A nagy európai mozgás keretében értelmezhető a magyar zsidók tömegesebb kivándorlása az 1880-as évektől. Számukat Perlman 95-100 ezerre becsüli. (Érvelése e számokhoz is vitatható, reálisabb becslés lenne a 65-70 ezer. E vándorlók más társadalmi rétegből szakadtak ki, mint azok, akik az 1880-as évek előtt léptek Amerika földjére. 1880-után a magyar zsidó vándorlók jellegzetes típusai falusi iparosok, munkások és kiskereskedők, többnyire ortodoxok, Északkelet-Magyarország kis városaiból, falvaiból. Elvándorlásuk ösztönzői is teljesen különböztek a pionírokétól, mint ahogy más formákat öltött alkalmazkodásuk is az amerikai környezethez. Azok, akik a 19. század utolsó harmadában kezdtek kivándorolni növekvő tömegben, a szegénységből keresték gazdasági helyzetük javulását, lehetőséget egy jobb életre. Így fogalmazták azt sokszor maguk a vándorlók. Érdekes Perlman magyarázata vándorlási lázukról. „A zsidók oly szorosan kötődtek az agrárgazdasághoz, hogy a paraszti kivándorlás nyomán sok magyarországi zsidó számára nem maradt más választás, mint követni őket a

tengerentúlra.” (E gondolatfűzés gyenge pontja, hogy magyar zsidók inkább a vándorlás úttörői és inkább a parasztok követik őket, mint ők a parasztokat! Kölcsönhatás mindenképpen lehetett mozgásukban, a leggyakoribb a kivándorlás azokban a régiókban volt, ahol az ortodox zsidók közösségei is leginkább találhatóak.)

Útirányuk egyik fő állomása az új világban New-York. E városban kezdett formálódni az 1880-as évektől a Low East Side-on településük első centruma. A „Green horn”-ok az alsó East Side-on fárasztó munkát, alacsony bérért végeztek. Ennek szemléltetésére a szerző bevándorlóktól idéz. Például Edward Steinertől, akinek első munkahelye egy szabóműhely volt. Osztrák zsidó munkavezető irányítás alatt és egy „tyrant” ír tulajdonos asszony székálása mellett emelgette a nehéz forró vasalót a kabátokra és első héten munkájáért 3.90 dollárt kapott. Steiner esti angol iskolába járt, majd továbbtanult és protestáns lelkész lett, mint szociológus pedig „fellépett a bevándoroltak helyzetének javításáért”. Ugyancsak néhány bevándorolt család portréján keresztül igyekeznek a figyelmet ráirányítani a gazdasági és földrajzi mobilitás útjaira és összefüggéseire. Ahogyan a magyar zsidók gazdaságilag erősödtek, úgy húzódtak felfelé az East-Side-on. Így formálódott a 80. utca környékén Yorkville-ben településük második központja. 1904-ben már mutatkozik társadalmi mobilitásuk további, azaz harmadik települési központja is az Upper East-Side-on.

Perlman a yorkville-i magyar zsidó életformáról Sylvia Golden „Neighbors Needn't know” novellája és visszaemlékezések alapján tájékoztat. A szülők keményen dolgoznak, és legfőbb törekvésük gyermekük taníttatása. A múlttól nem nagyon beszélnek. Gyermeküknek már semmit nem jelent Magyarország. Kevés érdeklődést mutatnak a régi szokások iránt. A bevándorolt nemzedék magyar konyhát vezet, magyar újságot olvas, magyar zenét hallgat, magyar színdarabokat néz meg és a közösségekben, az egyletekben például magyarul társalog.

A magyar zsidók másik fő úticélja Cleveland, Ohio, ahol a város zsidóságának sokkal láthatóbb részét képezték a századfordulón, mint New-Yorkban. Clevelandben a magyarok többsége ekkor - Perlman szerint - magyar zsidó volt. A társadalmi szervezetek vezetőinek és tagjainak neveiből következett erre és abból, hogy keresztény magyarok csak 1891-ben szerveztek vallási közösséget. Megjegyezhetjük, hogy a századforduló utáni években is legfeljebb egyötöd csatlakozott a magyar bevándoroltaknak az egyesületekhez. Ezek tagjainak neveiből következtetni tehát arányukra már csak ezért sem lehetséges! Félrevezethet a névelemzés azért is, mivel Clevelandbe Szepes megyéből viszonylag sok cipész iparos vándorolt.

Zsidó és keresztény magyarok egymás közelébe települtek. New Yorkban még munkahelyeik is többnyire azonosak, vagy hasonlóak voltak. Lényegesebbek a különbségek munkahelyeik között Clevelandben és a kisebb településeken. Keresztény magyarok inkább a nehéziparban, vas és acélgyárakban és bányákban dolgoztak, a magyar zsidók inkább a könnyűiparban (ruha és dohány) vagy mint peddlérek, kis boltosok töltik be ugyanazt a funkciót a parasztmunkások számára, mint Magyarországon.

Perlman miközben hangsúlyozza a lényegében ugyanazon gazdasági motivációkat a keresztény és zsidó-magyarok vándorlásában, utal céljaik különbségeire is. A keresztény magyarok az időleges ott-tartózkodás reményével indultak útnak, a zsidó kivándorlók viszont a végleges letelepedés szándékával. Ebből következően a nemek és a korcsoportok arányai is eltérően alakulhattak körükben.

A clevelandi magyarok történetéről az első kis könyvet Libovitz magyar rabbi írta 1917-ben. S ebben ismételt hangsúlyozza, hogy a magyar zsidók jóval gyorsabban asszimilálódnak, mint a többi magyarok, nemcsak nyelvileg, hanem szokásokban is.

A szerző könyvének harmadik részében a „Három világ” cím alatt feszegeti a kérdések kérdését: Mi történik az új környezetben a bevándorolt magyar zsidók identitásával? Milyen sajátos helyzetbe hozza őket kulturális batyujuk, magyar, zsidó és amerikai kötelékeik?

Az Egyesült Államokban erősek voltak azok az erők, amelyek a magyar zsidókat különböző irányba húzták és problematikussá tették a hármas identitást. Hatalmas erő volt, de nem monolit a magukkal vitt kultúra. A keresztény magyarokkal közös elemek (a magyar iskola nyelv, költészet, történelem) erős kötelékek magyar kapcsolataikban. A magyar nyelv többet jelentett számukra is, mint egyszerű kommunikációs eszközt. Általában magyar kötelékeik megtartására ösztönözött. Folytatták Kossuth forradalmi ideáinak támogatását. Részt vettek magyar szervezetekben a nagy városokban és aktívak voltak a kis településeken is. Sokan vallották magukat a magyar kultúra, a magyar érdekek részeinek: „magyar zsidó”-nak. Számos evidencia támasztja ezt alá, főleg a világháborút megelőző időkből. (1883-88-ban, amikor a Duna kiáradt, az árvízkárosultak számára gyűjtéseket rendeztek. 1902-ben a clevelandi Kossuth-szobor felállítását szorgalmazó magyar bizottság többsége magyar zsidó. Ugyanez mondható el a milleneumi ünnepségre Budapestre látogató csoportról. Magyar zsidó az amerikai magyar újságírók többsége (az Amerikai Magyar Népszava kiadó tulajdonosa Berko Géza, Himmler Márton Kende Géza, hogy csak a legismertebbeket említsem. (Kende át is tért görög katolikus hitre) Ott vannak mindenütt a magyar kulturális körök aktivistái, magyar műkedvelők és vándor színésztársulatok szervezői között.

Ugyanakkor Magyarország irányába kezdettől hangsúlyozták önálló zsidó identitásukat is, amikor tiltakoztak a magyarországi antiszemita megnyilvánulások ellen. A clevelandi magyar zsidó szervezetek Amerikába invitálják zsidó társaikat, amely valamennyi nemzet menekültejének védelmet nyújt, ha a magyar állam nem védi meg őket az antiszemitáktól. Önálló zsidó identitásuk tükröződik az oroszországi és romániai zsidó testvérek támogatásában is.

Zsidó kötelékeiket erősen tartotta hosszú történelmük és vallásuk, ami el is választotta őket a keresztény magyaroktól. Többnyelvűségük (magyar, német, jiddish, szlovák és más nyelvek ismerete) könnyítette útjukat az amerikai zsidó közösségekhez. Perlman példákat hoz fel arra, hogy magyar zsidók viszonylag gyorsan építették kapcsolataikat olyan zsidó szervezetekhez is, amelyek nem korlátozódtak magyarokra.

Vallási téren a fő kérdés az volt számukra, építsék-e fel a maguk külön egyházi intézményeit, vagy egyeledjenek el az amerikai zsidóságban? Egyházilag vagy csak világilag szervezzék meg magukat? Hogyan viszonyuljanak az amerikai judaizmushoz, az ortodoxok, reformerek és a konzervatívok küzdelmeihez? Perlman színesen eleveníti meg a modern judaizmus - reformerek, ortodoxok és a konzervatívok - küzdelmeit Amerikában és ebben a magyar rabbik szerepét, konfliktusait. Ez a könyv egyik legsikerültebb fejezete, valószínűleg azért is, mivel ezekre bővebben találhatott forrásokat.

Bár a lengyel és az orosz zsidókkal közös az ortodoxia, szokásaik, tradícióik és kultúrájuk azonban kezdetben különtartotta őket egymástól. Ekkor még a magyar zsidók körében a legszokatlanabb volt a házasság nem magyar zsidóval. A lengyelek és oroszok a magyar zsidókat sznoboknak és elzárkózóknak tartották. A szeparatizmus fokozatosan oldódott, legtöbb zsinagóga az 1920-as évekre elvesztette „magyar zsidó jellegét”. Ekkor már a bevándoroltak is, de főleg gyermekeik az általános amerikai zsidó közösségekhez csatlakoztak.

Az amerikanizálódás folyamata a legkülönbözőbb utakon történhetett: Perlman háromra irányítja rá a figyelmet: egyik az állampolgárság, bekapcsolódás a választásokba a Köztársasági és Demokrata Párt színeiben. Másik: a szakszervezeti és szocialista politikai tevékenység. Harmadik - s talán a legfontosabb - siker a gazdaságban - ami önmagában lehetőséget nyújt átjutni az „amerikai kapun”. Kétségtelen - és Perlman tényeket sorakoztat fel emellett - a magyarországi bevándoroltak közül mindhárom úton elsőként magyar zsidók haladtak. Ők jártak élen az amerikai állampolgárság megszerzésében, a magyar Demokrata és Köztársasági Klubok alapításában. Az 1887-ben megszervezett Magyar Amerikai Demokrata Társaság legtöbb kiválósága zsidó származású volt. New Yorkban a Magyar Köztársasági Klub „nagyobbrészt zsidó szervezet”.

A Demokrata Párt oldalán évtizedeken át a legismertebb Cukor Mór New York-i ügyvéd a legjelentősebb „middleman” a magyarok és az amerikai hivatalos szervek és személyek között. Jogi képviselője az amerikai magyar követségnek, a magyarországi fennhatóság alatt működő magyar protestáns egyházaknak. 1917-ben, amikor az USA belépett a háborúba és a magyarok nehéz helyzetbe kerültek, Cukor Mór „Állampolgársági Ligát” alakított, hogy ösztönözze a magyarokat amerikai állampolgárság megszerzésére, az angol nyelv tanulására. 1918-ban ő járt közben Wilson elnökkel, hogy ne deportálják a magyar református lelkészeket.

Közvetlenül az első világháború után sokat tettek az egyházak és más magyar szervezetek, hogy protestáljanak Magyarországnak a békeszerződésben foglalt megcsonkítása ellen. A zsidók ugyanezen az állásponton voltak, de figyelemre méltó - írja Perlman -, hogy a két csoport egyre inkább egymástól függetlenül tevékenykedett különböző szervezeteken keresztül. Idéz e vonatkozásban különböző tanulmányokból: „A depresszió végére a magyar zsidó szervezeti és vallási vezetők többsége visszavonult az amerikai magyar ügyekben való aktív részvételtől” (Susan M. Papp). Magyar diplomaták és írók „gyakran panaszkodtak, hogy a zsidók voltak az elsők, akik Amerikában asszimilálódtak és ott elvesztették magyarságukat”. (Jelinek: „Self-Identification”) „Hosszútávon a protestáns és a katolikus magyarok bebizonyították, hogy sokkal több egymással a közös, mint zsidó honfitársaikkal.” (Paula Benkart tömören így írja le a helyzetet „Hungarians” címszó alatt a Harvard Encyklopédiában.)

A különbségek egyrésztől Cukor Mór és Braun Marcus, másrésztől Edlis politikai aktivitása között mutatják, hogyan változott a Magyarországról bevándorolt zsidók orientációja. Az első kettő olyan zsidó politikai vezető volt - mutat rá Perlman - akik városukban valamennyi magyar érdekét képviselték. Edlis olyan magyar zsidó volt, aki Pittsburghban valamennyi ott élő zsidót, nemcsak a magyarországiakat képviselte. Az idők múlásával többen lettek az utóbbi és kevesebben az előbbi típusúak.

Végig kísértenek a könyvön a magyar nyelvű források tanulmányozásának hiányosságai, az hogy a szerző nem olvas magyarul. Különösen érzékelhető ez a szocialistákról rajzolt kép egyoldalúságán és tévedésein. Perlman szerint a „néhány magyar zsidó szocialista kevésbé militáns és radikális” volt. Victor Bergert említi, aki Magyarországon született, német szocialista újságot szerkesztett Milwaukee-ban és ezután egy angol nyelvű szociáldemokrata újságot. 1911-ben Washingtonban az első szocialista kongresszusi képviselőnek választják. Teljesen kimaradnak Perlman látószögéből azok a munkásmozgalmárok, akik ugyan nem alkotnak tömegeket, de jóval többen vannak, mint „néhányan”. Vezetőik, sőt tagjaik is többségében magyar zsidók, akik ultraradikális irányzatokat is képviselnek. Tény, hogy ők „láthatatlanok”

az amerikai munkásmozgalom fő áramlatában”, állampolgárság hiányában politikai tevékenységük honfitársaik közötti agitációra szorítkozott.

A Nagy Migráció folyamata megszakadt 1914-ben. Akik a század első éveiben érkeztek ez időre kezdtek gyökeret eresztetni az amerikai földre. Az 1920-as évtizedben a korlátozott számú bevándorlóknak nagy részét professzionálisok és zsidók tették ki. Ugyanez jellemző a Magyarországról bevándoroltakra a II. világháború előtt és közvetlenül utána is.

A magyar nemzeti szövetségektől 1919-után a zsidók gyorsuló tempóban távolodtak. Magyarországi körülményeik rosszabbra fordulásával egyértelmű lett, hogy érdekeik egyre inkább különböznek a magyar nem-zsidókéktól. Amerikai Gazdasági Tanács Magyar Zsidókért néven szervezetet hoztak létre, hogy 14 millió dollárt gyűjtsenek zsidó menekültek segítésére, akiket a Tanácsköztársaság idején száműztek. Reagáltak az 1920-as évek elején a fehér terror idején a szegénységre és antiszemitizmusra. Ezen túlmenően kooperáltak az American Joint Distribution Committee-vel és kölcsönöket nyújtottak, háborús özvegyeket segítettek, valamint zsidó vallási intézményeket támogattak Kárpátalján.

1919-ben azzal a céllal szervezték meg az Amerikai Magyar Zsidók Federációját, hogy magyar zsidóknak szócsovet nyújtson Amerikában és hogy támogassa őket külföldön társadalmi, politikai és szociális téren. 1920-ban a Federáció protestált a magyarországi „numerus clausus” törvény miatt. Fellépett a „magyar antiszemiták” ellen, akik az USA-t körülutazták. Együttműködött cionista szervezetekkel, hogy Palesztinában hazát szerezzenek. 1919-1938 között kiadta a Jewish Hungarian Chronicle-t, A szervezetnek 1922-ben 2 000-2 500 aktivistája volt segítségére az új bevándoroltaknak és menekülteknek állampolgárság-, illetve munkaszerezésben, és az elveszett rokonok megtalálásában.

A könyv záróakkordja, hogy - kivéve a Hasidokat - rég megszűnt az a kapcsolat, ami a magyar zsidókat a magyar világhoz kötötte, rég nem alkotnak már megkülönböztethető csoportot az amerikai zsidóságban.

A fentiek bizonyítására munkájában Perlman sok tényanyagot felszínre hozott, sok kérdést felvetett. Az, hogy sok kérdés még nyitott maradt mind a magyar zsidók Amerikába vándorlásának körülményeiről, mind etnikai identitásuk változásairól, nem csökkenti a könyv érdemeit, hanem a feladatok sokrétűségét, komplexitását jelzi. Nagy érdeme a szerzőnek, hogy ablakot nyitott a témára, ezek után nem lehet sem a kelet-európai zsidók, sem az amerikai magyarok történetében a magyar zsidókat eltüntetni. A múlt faggatásához a megfelelő módszer kialakítása, amely nem hajlik el sem a „kirekesztés”, sem a parttalan beolvasztás irányába, még a jövő feladata.

Puskás Julianna